

ԼԻԼԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

1983Թ. ՄԱՅԻՄԻ 17-Ի ԼԻՔԱՆԱՆԱԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳԻՐԸ ԼԻՔԱՆԱՆՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

1980-ականների սկզբին, շարունակվող «սառը» պատերազմի պայմաններում, գերտերությունների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի զլխավորած խմբավորումների և նրանց մերձավորարևելյան դաշնակիցների միջև դիմադրության ու հակամարտության խորացումն անմիջականորեն անդրադարձավ ներլիբերալիզմյան իրականության վրա՝ ավելի բարդացնելով լիբերալիզմյան ճգնաժամի քաղաքական կարգավորման խնդիրը:

Պատահական չէր, որ 1982թ. ապրիլի վերջին, 1979թ. ստորագրված եզիպատախրայելական խաղաղության համաձայնագրով նախատեսված Սինայ թերակղզուց իսրայելական զորքերի ամբողջությամբ դուրս բերումից շուրջ 6 շաբաթ անց՝ հունիսի 6-ին, Իսրայելը «խաղաղություն Գալիլեային» ռազմական գործողության շրջանակներում, որ հաճախ մասնագիտական գրականության մեջ անվանվում է նաև արաբ-իսրայելական հինգերորդ պատերազմ, ներխուժեց Լիբանան: Լիբանանի վրա հարձակման համար որպես հարմար առիթ օգտագործվեց 1982թ. հունիսի 3-ին Լոնդոնում Իսրայելի դեսպանի դեմ անհաջող մահափորձը¹:

Նշենք, որ Լիբանան ներխուժմամբ Իսրայելը հետապնդում էր հետևյալ նպատակները 1.ռազմական ճանապարհով ոչնչացնել 1970թ. Հորդանանում «սև սեպտեմբերի» արյունալի դեպքերից հետո Լիբանանի տարածքում հաստատված Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) ռազմական կառույցները, 2. հասնել Լիբանանի տարածքից սիրիական զորքերի դուրս բերմանը, որոնք 1976թ.-ից Սիջա-րաբական զսպման ուժերի կազմում գտնվում էին Լիբանանում, ինչն անկասկած կհանգեցներ տարածաշրջանում Սիրիայի դիրքերի թուլացմանը, 3. նպաստել Լիբանանում 1982թ. օգոստոսին կայանալիք նախագահական ընտրությունների արդյունքում այնպիսի վարչակարգի հաստատմանը, որ պատրաստ կլիներ Իսրայելի հետ կնքել խաղաղության մասին համաձայնագիր²: Ե՛վ ԱՄՆ-ը և՛ Իսրայելը Լիբանանը հարմա-

րում էին Եզիպտոսից հետո արաբական աշխարհում երկրորդ երկիրը, որ ներքաղաքական փոփոխություններով պարտադրված կարող էր համաձայնել Իսրայելի հետ ստորագրել խաղաղության մասին անջատողական համաձայնագիր, ինչն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում էր մաս տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի շահերին և, ըստ էության, կարող էր դառնալ 1978թ. սկսված քննվելիքյան գործընթացի հաջող շարունակությունը:

1982թ. հունիսի 6-ի առավոտյան իսրայելական տարբեր տվյալներով 80-ից 100 հզ. ցամաքային ուժերը, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժերի հետ համատեղ՝ զինված նորագույն տեխնիկայով, անցան Լիբանանի սահմանը: Նույն օրը ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդն (ԱԽ) ընդունեց թիվ 508, իսկ մեկ օր անց՝ հունիսի 7-ին թիվ 509-ը բանաձևերը, որոնք դատապարտում էին Իսրայելի գործողությունները և պահանջում իսրայելական զորքերի անմիջապես դուրս բերում Լիբանանի միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններից³: Միայն հունիսի 11-ին, մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ընթացող զարգացումների շուրջ ամերիկախորհրդային շվեդների ակտիվացման արդյունքում, ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանն իսրայելական կողմից պահանջեց դադարեցնել Լիբանանում ռազմական գործողությունները: 1982թ. հունիսի 11-ի լույս 12-ի գիշերն Իսրայելի առաջարկությամբ կնքվեց Սիրիայի և Իսրայելի միջև կրակի դադարեցման մասին համաձայնագիր⁴: Հաջորդ օրն ամերիկյան ներկայացուցիչ Ֆիլիպ Հաբիբի միջնորդությամբ, որ տարածաշրջան էր գործուղվել դեռևս 1981թ. գարնանը, համաձայնագիր կնքվեց մաս Իսրայելի և ՊԱԿ-ի միջև⁵: Իսրայելական վերահսկողության տակ հայտնվեց Լիբանանի տարածքի գրեթե կեսը՝ 4.5 հզ. կմ²: Սակայն իսրայելական կողմը խախտեց համաձայնագրի դրույթները և հունիսի կեսերին արդեն գրավեց Լեռնային Լիբանանի մի շարք ռազմավարական շրջաններ, որոնք մինչ այդ գտնվում էին սիրիական ուժերի վերահսկողության տակ⁶: Հունիսի 13-ին իսրայելական զորքերը Բեյրութի արևելյան մասում վերահսկողություն իրականացնող աջ ուժերի՝ զինված խմբավորումների աջակցությամբ շրջապատեցին մաս արևմտյան Բեյրութը⁸:

Արաբական շրջանակներում առկա հակասությունների հետևանքով արաբական երկրների ղեկավարներն այդպես էլ չկարողացան հստակ դիրքորոշում որդեգրել Լիբանան իսրայելական լայնածավալ ներխուժման հարցում: Միայն հունիսի 26-ին Թունիսում հնարավոր եղավ հրավիրել Արաբական պետությունների լիգայի (ԱՊԼ) շրջանակներում արաբական երկրների արտաքին գործերի նախարարների համաժողով՝ Լիբանանում ստեղծված իրավիճակը քննարկելու նպատակով: Այս համաժողովը չհաստատեց Սիրիայի և ՊԱԿ-ի՝ Լիբանանում իսրայելական ագրեսիայի դեմ արաբների համատեղ ռազմական գործողութ-

յուններ ծավալելու և ԱՄՆ-ի դեմ քաղաքական և տնտեսական պատժամիջոցներ կիրառելու վերաբերյալ առաջարկությունը⁹:

Հուլիսի 22-ից մինչև օգոստոսի 12-ն խորայնական զինված ուժերը որոշակի ընդմիջումներով արևմտյան Բեյրութը ենթարկեցին օդային, ցամաքային և ծովային ռմբակոծության: Իսրայելական զորքերի գործողությունները դժգոհություն առաջ բերեցին Վաշինգտոնում: Ամերիկյան ճնշումների արդյունքում Իսրայելը դադարեցրեց արևմտյան Բեյրութի պաշարումը: Հարաբերական հանգստությունն արևմտյան Բեյրութում վերականգնվեց օգոստոսի 13-ին¹⁰:

Օգոստոսի 19-ին Իսրայելն ընդունեց Ֆիլիպ Հաբիրի միջնորդությամբ արևմտյան Բեյրութից սիրիական զորամիավորումների և ՊԱԿ-ի զինված խմբավորումների դուրս բերման ծրագիրը: Հայտնվելով բավական բարդ իրավիճակում՝ ՊԱԿ-ը համաձայնեց քննարկել Բեյրութից իր զինված ջոկատների դուրս բերման իսրայելական պահանջը: Բանակցությունները ՊԱԿ-ի և Իսրայելի միջև ընթանում էին ամերիկյան բանազմաց Ֆիլիպ Հաբիրի և լիբանանյան կառավարության միջնորդությամբ: Ֆիլիպ Հաբիրն իր կառավարության անունից երաշխավորեց, որ 1. իսրայելական զորքերը չէին մտնի արևմտյան Բեյրութ, 2. կապահովելու Լիբանանի տարածքում գտնվող պաղեստինյան փախստականների ճամբարների անվտանգությունը¹¹: Պաղեստինյան ղեկավարությունը ստիպված էր համաձայնել Բեյրութից իր զինված խմբավորումների դուրս բերման հետ: Լիբանանում անվտանգության ապահովման, ինչպես նաև պաղեստինյան զինված խմբավորումների Բեյրութից դուրս բերումը վերահսկելու նպատակով, 1982թ. օգոստոսի 21-ին Բեյրութ մտցվեցին բազմազգ ուժեր՝ ամերիկյան, ֆրանսիական, իտալական և անգլիական զորամիավորումներ¹²: Մինչև 1982թ. սեպտեմբերի 1-ը ՊԱԿ-ի 8.144 և սիրիական վերահսկողության տակ գտնվող Պաղեստինի ազատագրության բանակի 3.500 մարտիկներ, ինչպես նաև 2.700 սիրիացի զինվորներ քեցին արևմտյան Բեյրութը¹³:

Մինչ այդ, 1982թ. օգոստոսի 23-ին, գումարովեց Լիբանանի խորհրդարանի արտահերթ նիստ, որում երկրի նախագահ ընտրվեց միակ թեկնածու, լիբանանյան աջ ուժերի զինված խմբավորումների 34-ամյա հրամանատար Բաշիր Ժմայելը: Ուղիղ մեկ ամիս անց սահմանադրության համաձայն նոր նախագահը պետք է ստանձներ իր պաշտոնը, սակայն 1982թ. սեպտեմբերի 14-ին Բեյրութում, այն շենքում, որտեղ տեղակայված էր «Զաթաիր» կուսակցության գրասենյակը, տեղի ունեցած հզոր պայթյունի հետևանքով մահվեց¹⁴: Հաջորդ օրը՝ 1982թ. սեպտեմբերի 15-ին իսրայելական բանակն, այնուամենայնիվ, մտավ արևմտյան Բեյրութ: Լիբանանյան կառավարությունն Իսրայելի գործողությունները որակեց որպես նոր ագրեսիա: Այն պահանջեց ՄԱԿ-ի ԱԽ հրավիրում և Թեյ-Ավիվի գործողությունների համար մեղադրեց ամերիկյան կառավա-

րությանը, քանի որ ԱՄՆ-ը Հաբիբի միջոցով երաշխավորել էր, որ թույլ չի առ իսրայելական զորքերի մուտքն արևմտյան Բեյրութ: Իսրայելն իր արևմտյան Բեյրութ ներխուժումը հիմնավորեց հետևյալ փաստարկներով. 1. ներխուժմամբ նա ձգտում էր կանխել նախագահի սպանության հետևանքով արևմտյան Բեյրութում հնարավոր քառասյին իրավիճակի առաջացումը և 2. հակառակ գուրս բերման համաձայնագրի Իսրայելը պնդում էր, որ Բեյրութում շարունակում էին մնալ շուրջ 2.000 պաղեստինյան զինված մարտիկներ¹⁵:

Այն ժամանակ, երբ ՄԱԿ-ի ԱՄ-ն ընդունում էր որոշում, որը դատապարտում էր արևմտյան Բեյրութ իսրայելական ներխուժումը, Իսրայելի փաստացի դաշնակիցները՝ աջ ուժերի զինված խմբավորումները, 1982թ. սեպտեմբերի 17-ի զիշերը պաղեստինյան փախստականների Սաբրա և Շաթիլա ճամբարներում իրականացրեցին շուրջ 3.000 պաղեստինյան փախստականների դաժան սպանությունը¹⁶:

Սեպտեմբերի 21-ին Լիբանանի նոր նախագահ ընտրվեց Բաշիր Ժմայելի ավագ եղբայրը՝ «Բաթաիբ» կուսակցության քաղաքական վարչության անդամ Ամին Ժմայելը, որ երկու օր անց ստանձնեց նախագահի պաշտոնը: Սեպտեմբերի վերջին լիբանանյան կառավարության պահանջով և համաշխարհային հանրության ճնշմամբ Իսրայելը ստիպված էր իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի մայրաքաղաքից¹⁷:

Միայն 1982թ. հոկտեմբերի 4-ին լիբանանյան հակամարտող կողմերի միջև երկարատև բանակցություններից հետո Ամին Ժմայելը երկրի վարչապետ նշանակեց Շաֆիկ Ուազանին, որը ձևավորեց նոր կառավարություն:

Հակառակ Բեյրութից պաղեստինյան ռազմաքաղաքական կառույցների դուրս բերմանը, Թել-Ավիվն, այնուամենայնիվ, չէր շտապում իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից: Իսրայելական ղեկավարները չէին թաքցնում, որ նրանց հիմնական նպատակը ԱՄՆ-ի հովանու ներքո Լիբանանի հետ անջատողական խաղաղության համաձայնագրի ստորագրումն էր:

Իսրայելական շարունակվող օկուպացիան նպաստեց Լիբանանում Իսրայելի ռազմական ներկայության դեմ արմատական տրամադրությունների և զինված դիմադրության ուժեղացմանը: Այդ դիմադրությունը գլխավորեցին լիբանանյան ձախ ուժերը, որոնք 1982թ. սեպտեմբերին ձևավորեցին Լիբանանյան հայրենասիրական դիմադրության ճակատը, որի գործունեությանն իրենց ակտիվ մասնակցություն էին բերում մահ շիական «Ամալ» շարժումն ու «Հիզբալլահ» կուսակցությունը¹⁸:

Իսրայելի ռազմական ներկայության դեմ դիմադրության առաջին լայնածավալ գործողությունը 1982թ. նոյեմբերին Տիրում իսրայելական սպայակույտի շենքի պայթեցումն էր, որի արդյունքում սպանվեց 10 իսրայելցի. կային մահ տասնյակ վիրավորներ¹⁹:

Իսրայելյն իր հերթին փորձում էր հնարավորինս օգտագործել ներ-
խուժումից հետո Լիբանանում ստեղծված իրավիճակը: Պատահական
չէ, որ Բեյրութի քրիստոնեական Դքայ արվարձանում լիբանանյան կա-
ռավարության թույլատվությամբ բացվեց Իսրայելական կապերի գրա-
սենյակը, որ իրականացնում էր կիսապաշտոնական դիվանագիտական
ներկայացուցչության գործառնությունը²¹: Չսահմանափակվելով գաղտնի
դիվանագիտությամբ՝ իսրայելական մախսարարները, այդ թվում մաս
պաշտպանության մախսարար Արիել Շարոնը, հաճախակի այցելում էին
աջ ուժերի ղեկավարներին:

Նորընտիր մախսագահ Ամին ժմայելը քաղաքական ուղեգիծ
հռչակեց հակամարտող կողմերի միջև խաղաղության հաստատման
ճանապարհով Լիբանանի ամբողջականության վերականգնումն ու երկ-
րից բոլոր օտարերկրյա զորքերի դուրս բերումը²¹: Նախագահը չէր
թաքցնում, որ պատրաստվում էր իր քաղաքական ծրագիրը կյանքի կո-
չել հիմնականում ԱՄՆ-ի և արևմուտքի օժանդակությամբ: Հատուկ նշա-
նակություն էր հատկացվում մարտունակ բանակի ստեղծմանը, որի
պատրաստման և զինման հարցում Լիբանանի մախսագահին իր աջակ-
ցությունը հայտնեց ԱՄՆ-ը²²:

Այսպիսով և՛ Իսրայելը և՛ ԱՄՆ-ը շատ մոտ էին Լիբանան իսրայել-
ական ներխուժմամբ իրենց առջև դրված գլխավոր խնդրի իրագործմա-
նը: Լիբանանում արդեն իսկ ձևավորվել էր արևմտամետ վարչակարգ,
որ կտրականապես դեմ էր երկրում պաղեստինյան և սիրիական ռազմա-
կան ներկայությանը և պատրաստակամություն էր հայտնել սերտացնել
իր շփումներն Իսրայելի հետ, ճնշել լիբանանյան ձախ ուժերին և այդ
ճանապարհով «կայունություն» հաստատել երկրում, ինչը ճանապարհ
պիտի հարթեր դեպի լիբանանաիսրայելական հաշտության պայմա-
նագրի կնքումը:

Լիբանանում ամերիկյան ազդեցության ուժեղացման պայմաննե-
րում 1982թ. վերջին լիբանանյան իշխանություններն, ԱՄՆ-ի միջնոր-
դությամբ, որի անմիջական խնդիրն էր դարձել լիբանանաիսրայելական
համաձայնագրի մախսպատրաստումը, համաձայնեցին բանակցու-
թյուններ վարել Իսրայելի հետ: Բանակցությունները սկսվեցին 1982թ.
դեկտեմբերի 29-ին և ընթանում էին պարբերաբար Կիրիատ-Շմոնում
(Իսրայել) և Խալդում (Բեյրութի արվարձան): Իսրայելական կողմն իր
զորքերի դուրս բերումը պայմանավորում էր լիբանանաիսրայելական
խաղաղության համաձայնագրի ստորագրմամբ, Լիբանանի հարավում
ապառազականացված «անվտանգության գոտու» պահպանմամբ և լի-
բանանյան բանակի մախսկին մայոր՝ Հուդդադի ղեկավարած Լիբանանի
հարավի բանակի²³ (ԼՀԲ) զորամիավորումների երկրի բանակում ընդգր-
կելով²⁴:

Երկարատև բանակցությունների արդյունքում 1983թ. մայիսի 17-ին Լիբանանի և Իսրայելի պատվիրակությունները ստորագրեցին «Խաղաղության մասին համաձայնագիրը»։ Այդ փաստաթուղթը նախատեսում էր երկու երկրների միջև պատերազմական իրավիճակի դադարեցում և իսրայելական զորքերի աստիճանաբար դուրս բերում։ Համաձայնագիրն արգելում էր Լիբանանին թույլ տալ իր տարածքով (նույն օդային) որևէ երկրի զորամիավորումների տեղաշարժ, որն Իսրայելի հետ չունեի դիվանագիտական հարաբերություններ²⁵։ Լիբանանն իր տարածքում չէր կարող ունենալ զենիթային զենք, որի գործողության հեռավորությունը գերազանցեր 5 կմ-ը։ Այն նույն պահանջում էր Լիբանանից չեղյալ հայտարարել ցանկացած համաձայնագիր, պայմանագիր կամ արժանագրություն, որ հակասում էր լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի դրույթներին՝ ներառյալ բոլոր այն պարտավորությունները, որ Լիբանանը, որպես արաբական պետություն, ստանձնել էր 1945թ.-ից՝ դառնալով ԱՊԼ հիմնադիր անդամ²⁶։ Այն սահմանափակեց լիբանանյան կառավարության ալ-Ջահրանի և ալ-Մուալի գետերի միջև ընկած տարածքում զորքերի տեղակայումը և պահանջեց կառավարությունից ճանաչել Իսրայելի հովանավորյալ ԼՀԲ-ը, որպես միակ օրինական ուժ, որ կարող էր վերահսկել մինչև ալ-Ջահրանի գետն ընկած տարածքը, ինչպես նաև թույլ էր տալիս լիբանանաիսրայելական սահմանի երկայնքով իսրայելական վերահսկողական զորամիավորումների տեղակայում, որոնք լիազորված էին վերոնշյալ շրջանում ոչնչացնել ցանկացած զինված խմբավորում։ Լիբանանի հարավին վերաբերող բոլոր որոշումներն Լիբանանն ու Իսրայելը պետք է ընդունեին համատեղ²⁷։

Լիբանանի խորհրդարանում համաձայնագիրը հավանության արժանացավ 64 կողմ և 2 դեմ ձայնով, սակայն նրա վավերացումը հետաձգվեց, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Իսրայելը Լիբանանից իր զորքերի դուրս բերումը պայմանավորում էր սիրիացիների և պաղեստինյան զինված խմբավորումների՝ երկրի տարածքից ամբողջությամբ դուրս բերմամբ։ Նախագահ Ժմայելը խուսափեց իր ստորագրությունը դնել այդ համաձայնագրի տակ։

Հակառակ լիբանանյան աջերի, որոնք ոգևորությամբ ընդունեցին լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի ստորագրումը, ծախս ուժերը, ինչպես նաև Սիրիան, կտրականապես մերժում էին ճանաչել այն, փաստարկելով, որ համաձայնագիրը ոտնահարում էր Լիբանանի անկախությունն ու ինքնիշխանությունը։ Սիրիայի նախագահ Հաֆեզ Ասադն այս կապակցությամբ նշեց, որ լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի համաձայն իսրայելական զինվորները հայտնվում էին Դամասկոսից 24 կմ, իսկ սիրիական զորքերը՝ Թել-Ավիվից 250 կմ հեռավորության վրա, ինչն Իսրայելի հետ պատերազմական վիճակում գտնվող Սիրիային թելադրում էր բացասաբար վերաբերվել այդ համաձայնագրին²⁸։

1983թ. հունիսի 23-ին ձախ ուժերը հայտարարեցին Ազգային փրկության ճակատի (ԱՓՃ) ստեղծման մասին, որում միավորվեցին Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, Լիբանանի Կոմունիստական կուսակցությունը, Կոմունիստական գործունեության կուսակցությունը և այլն: Ծակատին իրենց աջակցությունը հայտնեցին նաև նախկին վարչապետ Ռաշիդ Քարամն և նախկին նախագահ Սուլեյման Ֆրանժիեն: ԱՓՃ-ի հետ սերտորեն համագործակցում էր նաև շիական «Ամալ» շարժումը: Ծակատի խարտիան որպես նպատակ հռչակեց Լիբանանից իսրայելական զորքերի և բազմազգ ուժերի դուրս բերումը, ինչպես նաև լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի չեղյալ հայտարարումն ու լիբանանյան ազերի, մասնավորապես «Քաթաիր» կուսակցության քաղաքական մենիշխանության դեմ պայքարը, ինչի արդյունքում էլ հնարավոր էր դարձել այդ համաձայնագրի ստորագրումը²⁹:

«Խաղաղության մասին համաձայնագրի» ստորագրումն ուժեղացրեց մի կողմից լիբանանյան ազերի և Իսրայելի, իսկ մյուս կողմից ԱՓՃ-ի միջև հակամարտությունը, որին զգալի աջակցություն էին ցույց տալիս Սիրիան և Լիբանանի որոշ շրջաններում դեռևս իրենց ներկայությունը պահպանած պաղեստինյան զինված խմբավորումները:

Իսրայելի հետ համաձայնագրի կնքումը լիբանանյան վարչակազմը հիմնավորում էր այն փաստարկով, որ այն նախատեսում էր իսրայելական զորքերի աստիճանաբար դուրս բերում: Սակայն, ինչպես այդքան նշվեց, Իսրայելն իր զորքերի դուրս բերումը նախապես պայմանավորում էր սիրիական զորքերի դուրս բերմամբ: Սիրիան, իր հերթին, կտրականապես հրաժարվում էր իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից՝ դրան հակադրելով իր այլընտրանքը. զորքերի դուրս բերում միայն ՄԱԿ-ի ԱԽ համապատասխան բանաձևերի հիման վրա իսրայելական զորքերի դուրս բերումից հետո³⁰: Իսրայելը հրաժարվեց այդ առաջարկից: Հետևաբար լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի ստորագրման լիբանանյան վարչակազմի ամենագլխավոր փաստարկը՝ իսրայելական զորքերի դուրս բերումը, կորցրեց իր նշանակությունը՝ պահպանելով Լիբանանի և Սիրիայի համար բոլոր բացասական դրույթները:

Լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի ստորագրումից հետո Լիբանանում դեպքերի զարգացումը կենտրոնացավ հիմնականում մինչև Աուալի գետն ընկած տարածքներից իսրայելական զորքերի մասնակի դուրս բերման վրա: Էական նշանակություն ունեցավ 1983թ. սեպտեմբերի 3-ին մեծամասամբ դրուզներով բնակեցված Լեռնային Լիբանանի Շուֆ շրջանից իսրայելական զորքերի դուրս բերումը, որոնք այդ շրջանում ձախ ուժերի հետ բախումներում կրում էին զգալի կորուստներ: Շուֆից իսրայելական զորքերի դուրս բերումից հետո, նրանց դիրքերը գրավեցին աջ ուժերի զինված խմբավորումներն ու լիբանանյան բանակի ստորաբաժանումները, ինչն իր հերթին բախումներ առաջ բերեց վեր-

ջիններին և դուռների զինված ջոկանների միջև: Ռազմական գործողությունների ընթացքում Շուֆը մաքրվեց լիբանանյան աջերի զինված ստորաբաժանումներից և անցավ ձախերի հսկողության տակ³¹: Երկյուղելով, որ դեպքերի մեծ զարգացումը կարող էր նպաստել լիբանանահարայելական խաղաղության համաձայնագրի չեղյալ հայտարարմանը, ԱՄՆ-ը, լիբանանյան բանակի ստորաբաժանումներին և աջ ուժերի զինված խմբավորումներին աջակցություն ցույց տալու նպատակով, որոշեց միջամտել ռազմական գործողություններին: Ամերիկյան հետևակը և 6-րդ նավատորմի նավերը լայնածավալ ռմբակոծության ենթարկեցին Լեռնային Լիբանանում ձախ ուժերի դիրքերը³²: Նպատակ հետապնդելով ստիպել սիրիական կառավարությանը հրաժարվել ձախ ուժերին ցույց տրվող աջակցությունից և իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից՝ Սիրիա գործուղվեց ԱՄՆ-ի մախսազահի հատուկ ներկայացուցիչ Ռ. Մակֆարլենը³³: Սակայն ոչ տարածաշրջանում ամերիկյան ուղղակի ռազմական ներկայությունը, ոչ էլ քաղաքական ճնշումները չստիպեցին Սիրիային փոխել իր դիրքորոշումը:

Սեպտեմբերի 25-ին Սիրիայի և Սաուդյան Արաբիայի միջնորդությամբ լիբանանյան հակամարտող ուժերը ստորագրեցին կրակի դադարեցման մասին հեթանական համաձայնագիրը: Պայմանավորվածությամբ ձեռք բերվեց հրավիրել ազգային երկխոսության համաժողով, որը բացառելու էր ոչ հավասարակշռված որոշումների ընդունումը³⁴: Փաստորեն, սա նշանակում էր «Քաթաիր» կուսակցության քաղաքական մեհիշխանության, ինչպես նաև լիբանանյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում աջ ուժերի և նրանց արևմտյան դաշնակիցների վտրձերի ձախողում: Լիբանանյան գործերում մախսաճեռնությունը կրկին անցավ լիբանանյան ձախերի և Սիրիայի կողմը:

Լիբանանյան հակամարտության դեռևս չկարգավորված լինելը, 1982թ. իսրայելական ներխուժումը, հակամարտող կողմերի և նրանց դաշնակիցների գործողությունները, նպաստեցին Լիբանանում՝ մասնավորապես շիաական շրջանակներում, ծայրահեղական տրամադրությունների սրմանը: Պատահական չէր, որ 1983թ. հոտկեմբերի 10-ին շիա ծայրահեղականները Լիբանանում պայթյուն կազմակերպեցին ԱՄՆ դեսպանատան մոտ, իսկ հոտկեմբերի 23-ին՝ գրեթե միաժամանակ պայթյուններ տեղի ունեցան նաև երկրում տեղակայված բազմազգ ուժերի ամերիկյան և ֆրանսիական զորքերի զորանոցներում: Պայթյունի հետևանքով զոհվեց տարրեր տվյալներով 239-241 ամերիկացի և 50-57 ֆրանսիացի զինծառայող³⁵: Հոկտեմբերի վերջին Տիրում կրկին պայթեցվեց իսրայելական սպայակույտի շենքը, որի արդյունքում սպանվեցին տասնյակ իսրայելցիներ³⁶: Վերոնշյալ զարգացումների արդյունքում Իսրայելում և Արևմուտքում ավելի հաճախակի դարձան Լիբանանից իսրայելական զորքերի և բաժնազգ ուժերի դուրս բերման օգտին հնչող կո-

չերը, սակայն ԱՄՆ նախագահ Ռեյգանը հայտարարեց, որ ամերիկյան ծովային հետևակը դեռևս դուրս չէր բերվի Բեյրութից, քանի դեռ Լիբանանում շարունակում էին մնալ օտարերկրյա զինված ուժեր³⁷։ Իրենց հերթին ֆրանսիական ռազմաօդային ուժերը հոկտեմբերի վերջին Բաալբեքի շրջանում գրոհի ենթարկեցին շիա ծայրահեղականների դիրքերը, իսկ դեկտեմբերի 4-ին ամերիկյան 6-րդ նավատորմի օդային ուժերը ոմբակոծեցին նաև Լեռնային Լիբանանում սիրիական զորքերի դիրքերը³⁸։

Լիբանանում զինված հակամատության կարգավորմանն էր միտված ազգային երկխոսության համաժողովի անցկացումը, որի առաջին փուլը տեղի ունեցավ Ժնևում 1983թ. հոկտեմբերի 31-ից նոյեմբերի 4-ը։ Համաժողովին իրենց մասնակցությունը բերեցին Լիբանանի նախագահ Ամին ժմայելը, ԱՓՈ-ի ղեկավարներ՝ Վալիդ Ջումբլաթը, Ռաշիդ Ջարաանեն, Սուլեյման Ֆեանժիեն, «Ամալի» ղեկավար Նաբիհ Բերրին, աջ ուժերի ղեկավարներ՝ Պիեր ժմայելը, Ջամիլ Շամունը և այլն։ Համաժողովին մասնակցեցին նաև Սիրիայի Արաբական Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Աբդ ալ-Հալիմ Խադդամը և Սաուդյան Արաբիայի պետնախարար Մասուդը³⁹։ Դժվարին բանակցություններից հետո համաժողովում ձեռք բերվեց կրակի դադարեցման վերաբերյալ համաձայնագիր, որի համար հիմք ծառայեց լիբանանախորայելական համաձայնագրի այս կամ այն չափով համընդհանուր դատապարտումը։ Պարզ դարձավ, որ ներլիբանանյան բախումների հուսալի դադարեցումը հնարավոր էր միայն լիբանանախորայելական համաձայնագրի չեղյալ հայտարարման հիմքի վրա, որի հետ լիովին համաձայն էր Սիրիան։ Համաժողովը որոշում ընդունեց չեղյալ հայտարարել լիբանանախորայելական համաձայնագիրը և հանձնարարեց Ամին ժմայելին այցելել Վաշինգտոն՝ ամերիկյան վարչակազմի հետ քննարկելու Լիբանանից խրաչելական զորքերի դուրս բերման հարցը։ ԱՄՆ-ն իր հերթին փորձեց ճնշումների միջոցով ստիպել Լիբանանի նախագահին՝ չհրաժարվել լիբանանախորայելական համաձայնագրից⁴⁰։

Լիբանանում խորացող հակամարտության պայմաններում 1984թ. հունվարին ծախ ուժերի զինված խմբավորումները նոր դիրքեր գրավեցին Լեռնային Լիբանանում և Բեյրութի հարավային արվարձաններում։ Լիբանանյան բանակը, ԱՄՆ-ի ծովային հետևակի աջակցությամբ փորձեց փետրվարի սկզբին վերականգնել իր դիրքերը մայրաքաղաքի հարավային արվարձաններում, որոնք ենթարկվեցին հրետանային հարձակման։ Արդյունքում կային բազմաթիվ զոհեր։ Ի պատասխան ծախ ուժերի և «Ամալի» ղեկավարները փետրվարի 4-ին կոչ արեցին լիբանանյան բանակի մահմեդական շարքային զինվորներին, որոնք հիմնականում շիաներ էին, լքել բանակի շարքերը և միանալ ծախ ուժերին։ Կոչին հետևեց բանակի պառակտումը քրիստոնեական և մահմեդական

մասերի: Փետրվարի 6-ին ծախ ուժերը և «Ամալն» իրենց կողմն անցած շարքային զինվորների օժանդակությամբ պարտության մատնեցին բանակային ստորաբաժանումներին և վերահսկողություն հաստատեցին արևմտյան Բեյրութում՝ պահանջելով լիբանանախորայելական հսնա-ծայնագրի չեղյալ հայտարարում⁴¹: Լիբանանում դեպքերի վերոնշյալ զարգացումները ստիպեցին ԱՄՆ-ին փետրվարի 7-ին ամերիկյան ծովային հետևակները և բազմազգ ուժերի մեջ ներգրավված իր զորքերը 6-րդ նավատորմի նավերով շուտափույթ դուրս բերել Բեյրութից⁴²:

Լիբանանյան վարչակազմը նույնպես հարկադրված էր վերանայեց իր քաղաքական ուղեգիծը: Փետրվարի 28-ին Ամին Ժմայելն առաջին անգամ այցելեց Դամասկոս, ինչն ընկալվեց որպես լիբանանյան իշխանությունների բացառապես արևմտամետ, ինչպես նաև միայն Իսրայելի հետ համագործակցության քաղաքականությունից հրաժարում և լիբանանյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում Սիրիայի հատուկ դերի ճանաչում: 1984թ. մարտի 5-ի Դամասկոսի հետ ստորագրված պայմանավորվածության համաձայն լիբանանյան կառավարությունը պաշտոնապես չեղյալ հայտարարեց Իսրայելի հետ «Խաղաղության համաձայնագիրը»⁴³:

Մայիսի 17-ի համաձայնագրի չեղյալ հայտարարումը նոր քաղաքական իրավիճակ ստեղծեց Լիբանանում և նրա շուրջ: 1984թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Լիբանանից դուրս բերվեցին նաև բաժնազգ ուժերի կազմում ներգրավված ֆրանսիական, իտալական և անգլիական ստորաբաժանումները⁴⁴: Կրկին ստեղծվեց ներլիբանանյան հակամարտությունը քաղաքական ճանապարհով կարգավորելու հնարավորություն: Մարտի 12-20-ը Լոզանում հրավիրվեց ազգային երկոսության համաժողովի 2-րդ փուլը: Տարածայնությունների առկայության պատճառով հակամարտող կողմերը չկարողացան համաձայնության գալ քաղաքական բարեփոխումների հարցում: Նրանք հաստատեցին կրակի դադարեցման համար անհրաժեշտ միջոցառումները և հավանություն տվեցին նոր սահմանադրության մշակման սկզբունքներին⁴⁵: Ապրիլին Դամասկոս Ամին Ժմայելի նոր այցելության շրջանակներում համաձայնեցվեց լիբանանյան քաղաքական կառուցվածքի բարեփոխումների համալիրը, որը պահպանելով կրոնադավանական համակարգը, նախատեսում էր բարեփոխումների արդյունքում հավասարեցնել մահմեդականների և քրիստոնյաների իրավունքները⁴⁶:

Դամասկոսում ձեռք բերված պայմանավորվածությունների հիման վրա, 1984թ. մայիսին, ձևավորվեց ազգային միասնության կառավարություն՝ Ռաշիդ Քարամեի գլխավորությամբ: Նոր կառավարության կազմում ներգրավվեցին հակամարտող ճամբարների ղեկավարները՝ Առաջադիմական սոցիալական կուսակցության ղեկավար Վալիդ Ջումրլաթը և «Ամալ» շարժման ղեկավար Նաբիհ Բերրին, ինչպես նաև աջ ու-

ոչոր ներկայացնող Պիեր Ժմայելը և Քամիլ Շամունը: Կառավարության ծրագիրն արտացոլում էր ձախ ուժերի պահանջներն՝ իսրայելական զորքերի դուրս բերում, անկախ արտաքին քաղաքականության վարում, Մերիայի հետ համագործակցության սերտացում և հակամարտող կողմերի միջև համաձայնեցված քաղաքական բարեփոխումների իրականացում⁴⁷:

Նոր կառավարության առաջին քայլերից էր Դբալում իսրայելական կապերի գրասենյակի փակումը: Լիբանանում ստեղծված մոր իրավիճակը հնարավորություն տվեց իշխանություններին, որ իրենց գործողությունները համաձայնեցնում էին Սիրիայի հետ, ավելի ակտիվորեն պայքարել երկրից իսրայելական զորքերի դուրս բերման համար: Էական մարդկային կորուստները, ֆինանսական ծախսերը, հարավի բնակչության՝ մասնավորապես շիաների զինված պայքարը, ստիպեցին իսրայելական մոր կառավարությանը՝ Շիմոն Պերեսի գլխավորությամբ, համաձայնել գորքերի դուրս բերման հետ՝ այն չպայմանավորելով Լիբանանից սիրիական զորքերի դուրս բերմանը⁴⁸:

Լիբանանյան կառավարության և Իսրայելի միջև բանակցությունները սկսվեցին 1984թ. նոյեմբերին Նակուր բնակավայրում՝ լիբանանաիսրայելական սահմանի մոտ: Իսրայելական զորքերի դուրս բերման առաջին փուլը նախատեսում էր զորքերի հեռացում Սիդոնի շրջակայքից մինչև Լիբանի գետը: Այդ շրջանում անվտանգության ապահովման համար պատասխանատվությունն իսրայելական կողմը դնում էր լիբանանյան բանակի վրա: Երկրորդ փուլը նախատեսում էր զորքերի դուրս բերում երկրի կենտրոնական և արևելյան շրջաններից և դուրս բերված զորքերի վերադասավորում լիբանանաիսրայելական սահմանի շրջանում: Երրորդ և վերջին փուլը նախատեսում էր զորքերի դուրս բերում դեպի Իսրայելի հյուսիսային սահման: Լիբանանի հարավում պահպանվելու էր 10 կմ լայնությամբ «անվտանգության գոտին», որը շարունակելու էր վերահսկել ԼՀԲ-ը⁴⁹:

1985թ. հունիսի 6-ին ավարտվեց Լիբանանի մեծ մասից իսրայելական զորքերի դուրս բերումը: Իսրայելցիները լքեցին Սայդան, Տիրը, Նաբաթիան, Լեռնային Լիբանանի մեծ մասը և Բեքաայի հովիտը: Այդուհանդերձ, Թել-Ավիվն իր ներխառնումը պահպանվեց լիբանանաիսրայելական սահմանի երկայնքով «անվտանգության գոտում»՝ ԼՀԲ-ի տրամադրության տակ թողնելով 1000 իսրայելցի զինվոր⁵⁰: Իսրայելը պահպանեց նաև «անհրաժեշտության դեպքում» Լիբանանի տարածքում զրոհներ իրականացնելու իրավունքը:

Փաստենք, որ 1980-ականների սկզբին Լիբանանում ընթացող զարգացումները՝ 1982թ. իսրայելական ներխուժումը, բազմազգ ուժերի տեղակայումը, լիբանանաիսրայելական խաղաղության համաձայնագրի ստորագրումը ու դրանց արդյունքում լիբանանյան ճգնաժամի իարա-

ցումը, մածապես պայմանավորված էին նաև «սառը» պատերազմի շրջանակներում գերտերությունների ու նրանց մերձավորարևելյան դաշնակիցների միջև հակամարտության խորացմամբ: Մի շարք գործոններով պայմանավորված, Լիբանանն արաբական երկրների շարքում դարձավ այն թույլ օղակը, որտեղ բախվեցին գերտերությունների ու նրանց տարածաշրջանային դաշնակիցների շահերը: ԱՄՆ-ի հովանու ներքո քեմիդևիդյան գործընթացն իր շարունակությունն ունեցավ Լիբանանում: Արդյունքում, 1983թ. ստորագրվեց լիբանանահարայելական խաղաղության համաձայնագիրը, որը, թեև որոշակի առաջընթաց էր, սակայն, այն ոչ միայն չհանգեցրեց Լիբանանի և Իսրայելի միջև վերջնական խաղաղության հաստատմանն ու Լիբանանում իրավիճակի կայունացմանն, այլ նաև էլ ավելի խորացրեց ներլիբանանյան հակասությունները: Երկրում տարածաշրջանային և ոչ տարածաշրջանային զինված ուժերի առկայությունն առաջ բերեց արմատական տրանսդրությունների և զինված դիմադրության ուժեղացում, որի արդյունքում էլ չեղյալ հայտարարվեց լիբանանահարայելական համաձայնագիրը, իսկ իսրայելական զինված ուժերը (քաջառությամբ «անվտանգության գոտուց») և բազմազգ ուժերի ստորաբաժանումներն արդեն 1984-85թթ. հարկադրաբար դուրս բերվեցին Լիբանանի տարածքից:

LILIT HARUTYUNYAN

THE LEBANESE-ISRAELI PEACE TREATY OF MAY 17 1983 IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONALIZATION OF LEBANESE CONFLICT

The developments that passed in Lebanon in the beginning of 1980's – the Israeli intervention in 1982, the entrance of the Multinational Forces, the subscription of the Lebanese-Israeli Peace Treaty, as the result the deepening of the Lebanese crisis was greatly conditioned also with the deepening of contradictions between Great States and their Middle East allies in the context of Cold War.

Conditioned with some factors Lebanon among the Arab States became the focus ring where there were collided the Great States' and their regional allies' interests. Camp David's process found its possible continuation in Lebanon. In 1983 under the patronage of USA it was signed the Lebanese-Israeli Peace Treaty which was precise progress for its time but it didn't assist to the establishment of final peace between Lebanon and Israel. The Treaty not only didn't stabilize the situation in Lebanon but also more deepened the interlebanese contradictions. The regional and not regional military forces' presence in Lebanon led to the activization of fundamental disposals and armed resistance as the result of which the Lebanese-Israeli Peace Treaty has been denounced and the Israeli forces (except the Security zone) as well as the Multinational forces already in 1984-1985 had to be put out of Lebanon.

1. Л. Вольнов, Ливан: эхо агрессии, Москва, 1984, с. 8.
2. The Times, Guide to the Middle East: The Arab World and Its Neighbours, ed. By Peter Sluglett and Marion Farouk-Sluglett, Times Books, London, 1991, pp. 149-152, Charles D. Smith, Palestine and the Arab-Israeli Conflict, San Diego State University, 1990, pp. 263-264.
3. Палестинская проблема, Док. ООН, международных организаций и конференций, Москва, 1984, с. 112.
4. Dilip Hiro, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, New York, 2003, p. 237.
5. Security in the Middle East: Regional Change and Great Power Strategies, ed. by Samuel F. Wells, Jr. and Mark A. Bruzonsky, London, 1991, p. 340.
6. Новейшая история Арабских стран Азии, Москва, 1988, с. 145-146.
7. Լիբանանյան աջ ուժերի կողմից կազմում էին «Լիբանանյան փաղանգներ» («Հիզր ալ-բարաիր ալ-լուբնանի») և «Ազգային լիբերալ» («Հիզր ալ-կաունի ալ-սիրար») կուսակցությունները:
8. Dilip Hiro, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, p. 238.
9. Գոռ Գևորգյան, 1982թ. իսրայելյան ագրեսիան Լիբանանում և Եգիպտոսի դիրքորոշումը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIII, Երևան, 2004, էջ 60:
10. "Civil War in Lebanon", The Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, p. 325.
11. А. Агарышев, От Кэмп-Дэвида к трагедии Лавана, Москва, 1986, с. 133.
12. Elizabeth Picard, Lebanon. A Shattered Country: Myths and Realities of the War in Lebanon, New York, London, 1993, p. 127.
13. Dilip Hiro, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, p. 238.
14. Բաշիր ժմայելի սպանության վերաբերյալ կան երկու հակադիր կարծիքներ: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ ժմայելի սպանության ետևում կանգնած էր Սիրիան: Մասնավորապես՝ փաստարկվում է, որ ժմայելը սերտ կապեր էր հաստատել և ակտիվորեն համագործակցում էր Իսրայելի հետ Լիբանանից պաղեստինյան զինված խմբավորումների և սիրիական զորամիավորումների դուրս բերման գործում: Բաշիր ժմայելը բազմիցս հայտարարում էր, որ նախագահ ընտրվելու դեպքում պատրաստ էր խաղաղության համաձայնագիր կնքել Իսրայելի հետ՝ հաշվի առնելով վերջինիս պահանջները: Բնական է, որ այս ամենը չէր բխում Սիրիայի շահերից, որի հետ ժմայելը խոսակիտում էր համագործակցության եզրեր գտնել: Մյուս տեսակետի համաձայն, Բաշիր ժմայելի սպանությունը կազմակերպել էր Իսրայելը: Սերտորեն համագործակցելով Իսրայելի հետ և խոստանալով, որ ամեն կերպ կնպաստի Լիբանանից պաղեստինյան զինված խմբավորումների և սիրիական զորամիավորումների դուրս բերմանը, Բաշիր ժմայելը նախագահ ընտրվելու նպատակով ստիպված էր հրաժարվել Իսրայելին տված իր որոշ խոստումներից և զիջումների գնալ ու համագործակցել լիբանանյան ձախ ուժերի հետ, որոնք սերտ կապեր էին պահպանում պաղեստինցի մարտիկների և Լիբանանում տեղակայված սիրիական զորամիավորումներ հետ: Նախա-

- գահ ընտրվելու համար Բաշիր Ժմայելին անհրաժեշտ էր մաս ձախ ուժերի աջակցությունը: Նա չէր կարող լինել միայն լիբանանյան աջերի մախազահը: Այդ էր պատճառը, որ Ժմայելը հարկադրված էր հրաժարվել Իսրայելին տված իր որոշ խոստումներից, որի համար էլ ստիպված եղավ վճարել իր կյանքով: Սակայն, Բաշիր Ժմայելի սպանության վերաբերյալ առկա տեսակետներից ե ոչ մեկը մինչև օրս էլ դեռևս հաստատված չէ: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Thomas L. Friedman, *From Beirut to Jerusalem*, Anchor Book, USA, 1995, pp. 157-158, Tracy Chamoun, *Au Nom du Père*, France, 1992, p. 76.
15. Ariel Sharon with David Chanoff, *Warrior: The Autobiography of Ariel Sharon*, New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore, 1990, p. 500-502.
 16. Այս մասին մանրամասն տե՛ս В. И. Киселев, *Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект*, М., 1988, с. 184, Е. Дмитриев, *Палестинская трагедия*, М., 1985, с. 107, Shi'ism and Social Protest, ed. by Juan R. Cole and Nikki R. Keddie, London, 1986, p. 147.
 17. 1982թ. Լիբանան իսրայելական ներխուժման արդյունքում զոհվեց տարբեր տվյալներով 15.700-ից 30.000 մարդ, այդ թվում մաս 1.110 պաղեստինցի մարտիկներ և 1.350 սիրիացի զինվորներ, վիրավորվեց մոտ 30.000 մարդ: Իսրայելական կողմում զենքերի թիվը տարբեր տվյալներով կազմում էր 350-ից 500 մարդ: Ռազմական կորուստները հետևյալն էին. Սիրիա՝ 92 կործանիչ, 42 տանկ, ՊԱԿ՝ 20 տանկ, Իսրայել՝ 2 կործանիչ, 2 տանկ: Մանրամասն տե՛ս Dilip Hiro, *The Essential Middle East: A Comprehensive Guide*, p. 238. Իսրայելական երկրորդ ներխուժման հետևանքով Լիբանանին պատճառած տնտեսական վնասը մասնագետների կարծիքով հավասար էր զրեթե 2 մլրդ - դոլարի: Մանրամասն տե՛ս Новейшая история Арабских стран Азии, с. 148.
 18. «Ամալ» շարժման և «Հիզբալլահ» կուսակցության մասին մանրամասն տե՛ս Augustus Richard Norton, *Shi'ism and Social Protest in Lebanon*, London, 1986, pp. 156-178, Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implication for the Future", *Shi'ism and Social Protest*, ed. by Juan R. Cole and Nikki R. Keddie, London, 1986, pp. 137-155.
 19. N. Kliot, *The Territorial Disintegration of a State: The Case of Lebanon*, Center for Middle Eastern and Islamic Studies, England, 1986, p. 30.
 20. Новейшая история Арабских стран Азии, с. 149.
 21. Elizabeth Picard, *Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, New York, London, 1993, pp. 126-127.
 22. Helena Cobban, *The Making of the Modern Lebanon*, London, 1985, pp. 229-230.
 23. Լիբանանի հարավի քանակի մասին մանրամասն տե՛ս "Civil War in Lebanon", The Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, p. 323, Walid Khalidi, *Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East*, Cambridge, 1979, p. 128.
 24. Elizabeth Picard, *Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, p. 127.
 25. The Text of Lebanese-Israeli (Putative) Peace Treaty տե՛ս Dilip Hiro, *The Essential Middle East: A Comprehensive Guide*, p. 302-303.

26. The Text of Lebanese-Israeli Peace Treaty տե՛ս նաև <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/proche-orient/region-liban>
27. Նույն տեղում:
28. Ե. Պրիմակով, Մի դավադրության պատմություն, Երևան, 1987, էջ 361:
29. G. Helmick, "Internal Lebanese Politics: The Lebanese Front and Forces", London, 1988, pp. 306-323, Toward a Viable Lebanon, ed. by Halim Barakat, Croom Helm & Washington Center for Contemporary Arab Studies, London, 1988, p. 317.
30. Livia Rokach, Israel's Sacred Terrorism, Association of Arab-American University Graduates, 1986, pp. 24-30.
31. Dilip Hiro, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, p. 299.
32. Նույն տեղում:
33. Մակֆարլեյնը փոխարինել էր Ֆիլիպ Հարրիմ, որի հետ սիրիացիները հրաժարվել էին բանակցել դեռևս 1983թ. հունիսին:
34. Shi'is and Social Protest, ed. by Juan R. Cole and Nikki R. Keddie, p. 151.
35. Elizabeth Picard, Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon, p. 128.
36. Augustus R. Norton, External Intervention and the Politics of Lebanon, Washington, D. C.: Washington Institute for Values in Public Policy, pp. 12-13.
37. Новейшая история Арабских стран Азии, с. 152.
38. Նույն տեղում:
39. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implication for the Future", Shi'ism and Social Protest, p. 151.
40. Նույն տեղում:
41. Augustus R. Norton, External Intervention and the Politics of Lebanon, pp. 12-13.
42. Chaim Herzog, The Arab-Israeli Wars: War and Peace in the Middle East, New York, 1989, p. 351.
43. Tracy Chamoun, Au Nom du Père, Paris, p. 121.
44. Elizabeth Picard, Lebanon a Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon, p. 128.
45. Е. М. Примаков, История одного зговора (Ближневосточная политика США в 70-е-начале 80-х годов), Москва, 1985, с. 305.
46. Новейшая история Арабских стран Азии, с. 153.
47. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implication for the Future", Shi'ism and Social Protest, p. 151-152.
48. С.М. Гасратян, Ю. В. Агавельян, "Отнашения Израиля с Ливаном-религиозно-политические проблемы", Востоковедный сборник, Выпуск 11, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, Москва, 2001, с. 88.
49. Նույն տեղում:
50. 1985թ. հունիսի 6-ին լքելով Լիբանանի մեծ մասը՝ իսրայելցիներն իրենց հետ տարան 1000 լիբանանցի զերիներ, որոնք հիմակաճում շիա մարտիկներ էին: Ի պատասխան շիա ծայրահեղականները գրավեցին ամերիկյան մի ավիադընկերության «Բոինգ 727» ինքնաթիռը, որ Աթենքից մեկնում էր Հռոմ և ստիպեցին օդաչուին վայրէջք կատարել Բեյրութի օդանավակայանում՝ զերիների ազատ արձակումը պայմանավորելով Իսրայելում բանտարկված շիաների

ազատ արձակմամբ: Սակայն ամերիկյան և իսրայելական իշխանությունները կտրականապես հրաժարվեցին բանակցել ահաբեկիչների հետ: Նման պայմաններում վերջիններիս հետ բանակցություններն իր վրա վերցրեց «Ամալ» շարժման ղեկավար Նաբիհ Ներրին: Հունիսի վերջին համապատասխան պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին գերիների և իսրայելում բանտարկված շիա մարտիկների ազատ արձակման ուղղությամբ: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Питер Кальвокоресси, Мировая политика после 1945 года, Т. 1, Москва, 2000. с. 515.